

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСТРУКТИВІЗМУ ТА ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розглянуто особливості конструктивістського підходу до формування колективної ідентичності, зокрема європейської. Виділено та проаналізовано дві течії в конструктивістському підході: ліберальний та критичний. Представники ліберального підходу вважають, що формування колективної ідентичності – це здебільшого самогенерований, самопідтримуваний процес, що ґрунтується на спільних нормах та ідеях. Відповідно європейська ідентичність складається з характеристик, які є внутрішніми для ЄС і має мало спільного з тим, як європейська ідентичність конструюється стосовно інших ідентичностей. Критичні конструктивісти виходять з того, що колективна ідентичність конститується через ставлення до відмінностей; вона завжди перебуває у зв'язку між колективним «Я» та іншими. Лише шляхом протиставлення іншим відбувається формування ідентичності як на особистому, так і на колективному рівні. Відзначено, що процес становлення європейської ідентичності уможливив емпіричний аналіз колективної ідентичності, зокрема, щодо питання про те, як вона співвідноситься з національними ідентичностями та іншими ідентичностями, що її складають.

Ключові слова: ідентичність, європейська ідентичність, консолідація, конструктивізм, примордіалізм, етнічність, євроінтеграція, демократія.

Patalakha Valerii. Theoretical foundations of constructivism and the formation of European identity

The article considers the features of the constructivist approach to the formation of collective identity, in particular, European identity. Two trends in the constructivist approach are identified and analysed: liberal and critical. Representatives of the liberal approach believe that the formation of a collective identity is a largely self-generated, self-sustaining process based on common norms and ideas. Accordingly, European identity consists of characteristics that are internal to the EU and has little to do with how European identity is constructed in relation to other identities. Critical constructivists assume that collective identity is constituted through the relation to difference; it is always in relation to the collective self and others. It is only through opposition to

others that identity is formed at both the personal and collective levels. It is noted that the process of formation of European identity has made it possible to empirically analyse collective identity, in particular, the question of how it relates to national identities and other identities that make up it.

Key words: *identity, European identity, consolidation, constructivism, primordialism, ethnicity, European integration, democracy.*

Консолідація суспільства не можлива без формування сильної колективної ідентичності, що сприяє підвищенню координації зусиль держави й громадянського суспільства, зміцненню соціального капіталу, згуртованості, що є життєво важливими особливо в період кризи. Вивчення досвіду формування європейської ідентичності корисно з огляду на необхідність збереження та посилення колективної ідентичності українців.

На відміну від примордіалістських підходів, які вважають, що колективна ідентичність формується на основі «вроджених» спільних ідентифікаційних рис, таких як етнічна приналежність та релігія, конструктивістські дослідження європейської ідентичності доводять суперечливу та сконструйовану природу всіх рівнів та форм ідентифікації в Європі, починаючи від первісного до постнаціонального [1]. Таким чином, конструктивістські підходи змістили акцент у дослідженнях з можливості існування європейської ідентичності як такої на вивчення процесів її конструювання та багатоманіття її зав'язків з національними ідентичностями.

Ідентичність є ключовою змінною в конструктивістському підході, що пов'язує соціальну ідеологічну структуру міжнародної політики з поведінкою акторів. Стверджується, що панівні ідеї, норми та культури міжнародних відносин формують поведінку держав через конституювання їхніх ідентичностей [2].

Важливим положенням конструктивізму є те, що держави можуть формувати колективні ідентичності і ставитися до інших держав як до частини ширшого «я», а не як до інших. У рамках конструктивізму колективні ідентичності, зокрема і європейська, здебільшого розглядалися як кінцева можливість, а не аналізувалися як емпірична реальність. Так А. Вендта, найбільше цікавило вивчення чинників, що стимулюють формування колективної ідентичності, а не те, як колективна ідентичність функціонує у конкретному контексті [3]. Водночас конструктивістські дослідження європейської ідентичності підходили до процесу її формування

як до емпіричної реальності. Тому вони змогли приділити особливу увагу її зв'язкам з національними ідентичностями держав-членів, та з ідентичностями поза межами Європи, а також її зв'язку із зовнішньополітичною поведінкою.

Ідентичність є комплексним феноменом, що включає у себе кілька аспектів. Особа може мати безліч ідентичностей з огляду на професію, стать, етнічність, ідеологію, місце проживання тощо, важливість кожної визначається у певному контексті та у конкретний час. Конструктивісти також визнають множинність державних ідентичностей (на основі культурних, ідеологічних та режимних характеристик) і відзначають складний взаємозв'язок між колективною ідентичністю та її складовими частинами. Стверджуючи, що держави можуть формувати колективні ідентичності, А. Вендт відзначав, що «ідентифікація з іншими рідко буває тотальною» і що «актори здатні мати кілька групових ідентифікацій одночасно» [4, р. 306]. А предметом досліджень науковців мають стати суперечності між різними рівнями групової ідентифікації.

Своєю чергою вивчення особливостей співіснування європейської колективної ідентичності з національними ідентичностями, засвідчило, що навіть у контексті спільного інституційного дискурсу колективна ідентичність залишається плюралістичною, суперечливою і по-різному обговорюється в різних національних контекстах. Таким чином, вони підкреслили, що колективні ідентичності співіснують з іншими державними ідентичностями і формуються ними. Європа як колективна ідентичність не замінила національні ідентичності, а навпаки, набула нових значень у різних національних контекстах. Низка досліджень відзначала, що німецькі, французькі та британські дискурси про Європу мають суттєві відмінності. Якщо для німецької політичної еліти європейська інтеграція означає подолання власного націоналістичного та мілітаристського минулого, то для французької еліти вона тягне за собою зовнішню проєкцію французьких цінностей, а у Великій Британії вона визначається на протигагу англійській ідентичності [5].

Складний взаємозв'язок між європейською та національною ідентичностями одночасно полегшує ідентифікацію особи (оскільки європейська ідентичність інтегрована в національні самосвідомості) і робить її частковою та умовною (оскільки те, чим є Євро-

па, залежить від національних самосвідомостей). Іншими словами, в Німеччині колективна ідентичність Європи, яку вона поділяє з Францією, залишається німецькою Європою, тоді як у Франції вона конструюється як французька Європа, але в обох випадках це все ж таки Європа.

Дослідження європейської ідентичності дало змогу краще зрозуміти спосіб взаємодії між колективною ідентичністю та її складовими частинами. Так Т. Ріссе виділяє три способи концептуалізації зв'язку між європейською та національними ідентичностями, що її складають [6]:

1) вкладені, розташовані одна відносно одної у вигляді концентричних кіл: субнаціональна ідентичність вкладена в національну, яка, своєю чергою, вкладена в колективну європейську ідентичність;

2) наскрізні, коли колективна ідентичність поділяється лише з деякими членами іншої групи ідентичностей. При цьому розрив між рівнем ідентифікації еліти та пересічних громадян з Європою вказує на такий наскрізний характер європейської ідентичності. Наприклад, колективна європейська ідентичність не обов'язково є чимось, що член французької еліти поділяє з усіма членами своєї національної групи, але він поділяє її з членами німецької еліти.

3) «мармуровий торт» множинних ідентичностей. Тут різні компоненти ідентичності неминуче конституують і зумовлюють один одного, і тому неможливо розглядати їх як окремі, як це має місце у випадку вкладеності й наскрізності. Іншими словами, модель мармурового торта підкреслює, що національні та інші ідентичності постійно змінюються через взаємодію з європейською ідентичністю, але це не означає, що вони врешті-решт поглинаються всеохопною європейською ідентичністю, оскільки остання також постійно змінюється під впливом національних та інших ідентичностей і варіюється в різних контекстах ідентичності.

Дослідження європейської ідентичності також поглибили конструктивістську теорію ідентичності шляхом емпіричного вивчення питання про те, як колективні ідентичності співвідносяться з іншими ідентичностями. Відповідь на це питання стала джерелом відмінностей у підходах конструктивістів. Для ліберальних конструктивістів формування колективної ідентичності – це здебільшого самогенерований, самопідтримуваний процес, що ґрунтуєть-

ся на спільних нормах, ідеях та розумінні між державами. Тому ліберальні конструктивісти припускають, що європейська ідентичність складається з характеристик, які є внутрішніми для ЄС (наприклад, дотримання таких цінностей як демократія, верховенство права та повага до прав людини) – і має мало спільного з тим, як європейська ідентичність конструюється стосовно інших ідентичностей. Такі ліберальні конструктивістські підходи, як правило, ігнорують зв'язок між ідентичністю та відмінностями. У випадку ЄС це робиться переважно через визначення європейської ідентичності як миролюбної, плюралістичної та демократичної без акцентування уваги на тому, як ці характеристики конструюються через визначення та диференціацію інших ідентичностей як агресивних та авторитарних.

На противагу цьому, виходячи з положень постструктуралістської теорії, критичні конструктивісти наполягають на тому, що колективна ідентичність між державами, як і всі інші форми ідентичності, конституюється через ставлення до відмінностей; вона завжди перебуває у зв'язку між колективним «Я» та іншими [7].

Більше того, критичні конструктивісти підкреслюють, що ідентичності втілюються через практики диференціації, які відрізняють ідентичність, від імені якої вони діють, від контридентичностей [8]. Тобто лише шляхом протиставлення іншим відбувається формування ідентичності як на особистому, так і на колективному рівні. Тому формування колективної ідентичності – це процес, який неминуче визначає інші ідентичності та маркує їх як відмінні. З іншого боку, ліберальні конструктивісти применшують роль відмінностей, підкреслюючи, що самоорганізаційні аспекти колективної ідентичності є екзогенними стосовно інакшості, і що визначення ідентичності є переважно внутрішнім процесом, який не передбачає втручання та дискурсу ззовні.

Своєю чергою критичні конструктивісти вважають, що формування колективної ідентичності є процесом, який породжує відмінності з державами-аутсайдерами. Тобто формування колективної ідентичності стає процесом, який обмежується певними групами держав і який потенційно (ре)продукує відносини суперництва чи ворожнечі між цими групами [9, р. 10-13].

Черговий раунд розширення ЄС шляхом вступу країн Центрально-східної Європи у 2004-2007 роках надав емпіричну базу

для вивчення феномена європейської ідентичності. Дотримуючись підходу ліберальних конструктивістів Ф. Шиммельфенніг [10] та О. Вейвер [11] стверджують, що Європейський Союз просуває ліберальну «інклюзивну» європейську ідентичність, яка визначає держави-аутсайтери як менш європейські, а не як неєвропейські чи антиєвропейські, і на цій основі проводить свою політику розширення. Крім того, деякі дослідники наголошують на домінуванні в дискурсі ЄС саморефлексійних практик диференціації, які беруть за точку відліку доінтеграційну, повоєнну Європу.

Вивчення дискусій ЄС щодо розширення та політики сусідства в інших контекстах, однак, підтвердив правильність аргументів критичних конструктивістів. Аналіз дискурсу ЄС щодо Туреччини та країн Середземномор'я і Близького Сходу, знайшли чимало доказів практик іншування [12]. В обґрунтуванні того, хто має право на членство в ЄС, переважає «логіка культури» [13], а європейська ідентичність відтворює свої кордони, диференціюючи країни-аутсайтери як інакші, неповноцінні та загрозливі.

Подальший аналіз намагався поєднати ліберальні та критично-конструктивістські позиції, наголошуючи на гібридній природі європейської ідентичності та, як наслідок, варіативності практик її диференціації. Так Б. Румелілі стверджує, що європейська ідентичність, яку пропагує ЄС, є частково інклюзивною, а частково ексклюзивною, а отже, «інші» країни-сусіди ЄС сприймають її по-різному [9]. Якщо до свого розширення ЄС відрізняв «Європу» від країн Центральної та Східної Європи на основі набутих характеристик, таких як рівень демократії та ринкової економіки, то середземноморську периферію він конструював як суттєво відмінну. Ці суперечливі дискурси відмінностей збіглися у випадку з Туреччиною, що призвело до диференціації Туреччини на основі як вроджених, так і набутих аспектів європейської ідентичності, залишаючи Туреччину на маргінесі євроінтеграційних процесів. Тобто, дослідження європейської ідентичності стало емпіричною основою для конструктивістів, проте процес її формування не надав аргументів на користь ані ліберальній, ані критичній конструктивістській теорії, а радше вказав на необхідність зближення цих суперечливих позицій.

Вчені-конструктивісти підкреслювали тісний зв'язок між ідентичністю та зовнішньополітичною практикою. У традиційному

конструктивізмі ідентичність формує уявлення про національні інтереси і, своєю чергою, формує поведінку держави. Так конструктивісти підкреслюють, що німецька зовнішня політика в період після Другої світової війни була сформована німецькою ідентичністю, заснованою на відмові від мілітаристського минулого. Критичні конструктивісти наголошують на тому, що ідентичність формується через проведення кордонів між собою та іншими. Зовнішня політика розглядається як «особливе вирішення категорій ідентичності та відмінності», оскільки вона включає в себе «всі практики диференціації або способи виключення (можливо, у вигляді відносин інакшості *otherness*), які представляють свої об'єкти як «чужі» в процесі роботи з ними» [8, р. 68-69].

Отже, процес формування колективної європейської ідентичності сприяв розширенню спектра питань, що досліджувалися конструктивістами. Європейська ідентичність уможливила емпіричний аналіз колективної ідентичності, зокрема, щодо питання про те, як вона співвідноситься з національними ідентичностями та іншими ідентичностями, що її складають.

Водночас таку суперечливу і багатовимірну ідентичність, як європейська, неможливо повністю зрозуміти лише за допомогою комплексного підходу, що враховує усю множинність варіантів ідентичності, що породжена громадянством держави-члена і громадянства Євросоюзу.

Важливими для розуміння європейської ідентичності є вивчення взаємодії між національним і європейським рівнями, взаємозв'язок між внутрішнім і зовнішнім, а також комунікація/діалог, в рамках якого постійно продукуються і відтворюються «я» та «інший». Російсько-українська війна актуалізувала важливість негативної репрезентації держави-агресора для поглиблення інтеграції у військовій сфері [14], одним із результатом чого стало створення оборонного фонду *Security Action for Europe* у розмірі 150 млрд євро у травні 2025 року. При цьому Україна уже однозначно сприймається як частина Європи, а не периферія пострадянської імперії.

1. Cederman L.E. *Constructing Europe's Identity: The External Dimension*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2001. 2. Jepperson R., Wendt A., Katzenstein P. *Norms, Identity, and Culture in National Security* / Katzenstein

P. The Culture of National Security. New York: Columbia University Press, 1996. P. 33–75. **3.** Wendt A. Collective Identity Formation and the International State. *American Political Science Review*. 1994. Vol. 88. № 2. P. 384–396. **4.** Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. **5.** Waever O. Three Competing Europes: German, French, and Russian. *International Affairs*. 1990. Vol. 66. № 3. P. 477–493. **6.** Risse T. Social Constructivism and European Integration / Diez T., Wiener A. European Integration Theory. Oxford: Oxford University Press, 2004. P. 159–176. **7.** Neumann I.B. European Identity, EU Expansion, and the Integration/Exclusion Nexus. *Alternatives*. 1998. Vol. 23. № 3. P. 397–416. **8.** Campbell D. Writing Security – United States Foreign Policy and the Politics of Identity. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998. **9.** Rumelili B. Constructing Regional Community and Order in Europe and Southeast Asia. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan, 2007. **10.** Schimmelfennig F. The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action, and the Eastern Enlargement of the European Union', *International Organization*. 2001. Vol. 55. №1. P. 47–80. **11.** Waever O. Insecurity, Security, and Asecurity in the West European Non-war Community / Adler, Emanuel and Barnett, Michael (eds.), Security Communities. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 69–118. **12.** Pace M. The Politics of Regional Identity: Meddling with the Mediterranean. London: Routledge, 2006. **13.** Neumann I.B., Welsh J. The Other in European Self-Definition: An Addendum to the Literature on International Society. *Review of International Studies*. 1991. Vol. 17. № 4. P. 327–348. **14.** Acting on defence to protect Europeans. URL: https://commission.europa.eu/topics/defence/future-european-defence_en

Patalakha Valerii. Theoretical foundations of constructivism and the formation of European identity

The article considers the features of the constructivist approach to the formation of collective identity, in particular, European identity. Two trends in the constructivist approach are identified and analysed: liberal and critical. Representatives of the liberal approach believe that the formation of a collective identity is a largely self-generated, self-sustaining process based on common norms and ideas. Accordingly, European identity consists of characteristics that are internal to the EU and has little to do with how European identity is constructed in relation to other identities. Critical constructivists assume that collective identity is constituted through the relation to difference; it is always in relation to the collective self and others. It is only through opposition to others that identity is formed at both the personal and collective levels. It is noted that the process of formation of European identity has made it possible to empirically analyse collective identity, in particular, the question of how it relates to national identities and other identities that make up it.

The EU enlargement through the accession of Central and Eastern European countries in 2004–2007 provided an empirical basis for studying the phenomenon

of European identity. In this way, the European Union promoted a liberal and inclusive European identity that defines outsider states as less European, not as non-European.

At the same time, such a contradictory and multidimensional identity as European identity cannot be fully understood only through a comprehensive approach that considers the multiplicity of identity options generated by the citizenship of a Member State and EU citizenship.

Important for understanding European identity is the study of the interaction between the national and European levels, the relationship between the internal and external, and the communication within which the self and the other are constantly produced and reproduced. The Russian-Ukrainian war has actualised the importance of negative representation of the aggressor state for deepening integration in the military sphere.

Key words: identity, European identity, consolidation, constructivism, primordialism, ethnicity, European integration, democracy.